

بِسْمِ تَعَالَى

عنوان مقاله:

گسترده‌خدای حلال در
شریعت اسلامی و فتاوای مراجع تقلید

ارائه شده توسط:

روح‌الیه‌رئسی

عضو هیأت علمی دانشگاه پیام نور مرکز لامرد

همراه: ۰۹۱۷۷۱۹۱۰۲۵

چکیده

تأکید دین مبین اسلام بر موضوع غذای حلال را با بررسی آیات قرآنی و روایات موجود در این زمینه می‌توان به خوبی دریافت. اهمیت خداوند متعال به تغذیه انسانها به حدی است که صریحاً آنان را به ضرورت توجه به غذای خود امر می‌فرماید:

« فليطير الانسان الى طعامه » (عس: ۲۴) انسان باید به غذای خود [نیک] بنگرد.

بمخنین علاوه بر آیاتی که منطوقاً و مفهوماً دلالت بر وجوب مصرف غذای حلال دارند، آیات متعدد دیگری به جنبه‌های ارشادی امر تغذیه و وجود غذاهای پاک و حلال پرداخته و خداوند متعال آنها را به عنوان نعمتهای خود به منظور برخورداری انسان از آنها مطرح نموده است. اما از آنجا که قرآن کریم در مورد غذاهای حلال و پاکیزه غالباً به بیان کلیات پرداخته و تفصیل را بر دوش روایات نهاده، رجوع به روایات به منظور شناخت مصادیق غذاهای حلال و حرام امری ضروری و اجتناب ناپذیر است. روایات موجود در باب تغذیه نیز از دو بعد کلی فقهی و طبی قابل بررسی است. بخشی از روایات اختصاص به تبیین خوردنیها و نوشیدنیهای حلال و حرام و بیان احکام فقهی آنها داشته و موضوع بخشی دیگر روایات، بیان خواص مواد غذایی و رعایت آداب مصرف آنها می‌باشد.

مطلوب مادر این پژوهش بررسی روایات دسته اول و آنگاه تطبیق این روایات به ضمیمه آیات مربوطه بر فتاوی
مراجع تقلید معاصر می باشد.

کلیدواژگان: غذا، حلال، حرام، نوشیدنی، آیات و روایات.

مقدمه

یکی از مهم ترین سؤالاتی که به ذهن هر فرد مسلمانی ممکن است خطور کند، سوال درباره احکام حلال و حرام در
اسلام و در زمینه های گوناگون اعم از خوردنی ها و نوشیدنی ها، پوشیدنی ها، معاملات و... می باشد. برای هر فرد معتقد و
ملتزم به اسلام ضرورت دارد که اولاً شناخت لازم و کافی نسبت به غذاهای حلال و حرام پیدا کند تا آنگاه از او امر
مربوطه به استفاده از مواد غذایی حلال و پاکیزه تبعیت نموده و نواهی موجود در باب مصرف مواد غذایی حرام را ترک
کند.

بعد از شناخت غذاها و نوشیدنی های حلال و حرام، سوال از علت حلیت و حرمت اقسام مواد غذایی در ذهن
بسجوه کر انسان شکل می گیرد. مثلاً علت اینکه در شرع مقدس اسلام از خوردن گوشت برخی از حیوانات منع
شده چیست؟ و اصولاً منظور شارع مقدس از تعیین این حد و مرز چیست؟ مفهوم غذایی حلال کدام است و
گستره آن تا چه میزان است؟ از آنجا که پاسخ به سوالات فوق از ابعاد گوناگون قابل بررسی بوده و نیازمند

مباحث گسترده‌ای است، ما بیشتر به بررسی موضوع غذای حلال از لحاظ بعد جسمانی و فیزیکی آن می‌پردازیم. بدیهی است که غذای حرام نیز در مقابل مفهوم مذکور قرار می‌گیرد، پس منظور از غذای حرام در این نوشته، «اکل مال به باطل» نیست، اگرچه در حرمت غذایی که از راه‌های باطل و نامشروع، همچون خوردن مال یتیم، تصرف در مال غیر، کسب حرام و... حاصل می‌شود تردیدی نیست. بنابراین در این مقاله نخست به موضوع غذای حلال و اقسام آن در شریعت اسلامی با تأکید بر قرآن و سنت پرداخته و آنگاه آراء مراجع تقلید مشهور و معاصر را در این مورد بررسی می‌کنیم. البته با توجه به اینکه معرفت به غذای حلال مستلزم شناخت غذای حرام می‌باشد، ناگزیر از طرح موضوع و بیان مصادیق این قسم از مواد غذایی نیز بوده ایم:

مواد گوشتی حلال

از دیدگاه علم تغذیه، گوشت یکی از اصلی‌ترین منابع تأمین پروتئین بوده و مصرف آن تا میزان معینی برای بدن ضروری و مفید است (اصول تغذیه و بهداشت مواد غذایی: ص ۹۷: ۱۳۷۹ ش)

اسلام نیز گوشت حلال را برای انسان یک غذای لازم و ضروری دانسته و برای آن اهمیت فوق العاده‌ای قائل است، تا آنجا که در قرآن کریم ۱۴ بار از فرآورده‌های گوشتی حلال و مورد استفاده انسان نام برده

شده که ۱۰ مورد آن به گوشت چهارپایان کیا، خورمانند کوسفند، شتر و گاو اختصاص دارد. (المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم: ص ۴۱۸: ۱۳۷۴ ش)

از سوی دیگر در موارد متعددی به پرنیز از استفاده و خوردن گوشت خوک به همراه عدم مصرف گوشت مردار و گوشت دیگر ذبح شدگانی که بدون تسمیه نام خداوند متعال ذبح شده اند، اشاره شده است. (بقره، ۱۷۳؛ مائده، ۳؛ انعام؛ نحل ۱۱۵)

اکنون به جهت گستردگی موضوع مواد گوشتی، اقسام گوشت های حلال از دیدگاه قرآن، سنت و مراجع تقلید بررسی نموده و در پایان نیز به حرمت گوشت خوک و مردار به عنوان دو نمونه از مصادیق بارز غذای حرام در اسلام اشاره می شود:

حیوانات حلال گوشت

در قرآن مجید و اثره انعام (به معنای چهارپایان) با ۴ اشتقاق، ۳۲ بار ذکر شده است که در برخی آیات به خلقت و حلیت گوشت چهارپایان کیا، خور به عنوان یک نعمت غذایی از سوی خداوند متعال اشاره شده است: «المعجم المفهرس: ص ۹۷: ۱۳۷۴ ش)

«والأنعم خلقها لكم فيها ذرف و منافع و منها تأكلون» «و چهارپایان را آفرید در حالی که در آنها برای شما وسیله

پوشش و منافع دیگر می است که از گوشت آنها می خورید.» (نحل: ۵)

؛ همچنین در قرآن کریم علاوه بر ذکر گوشت چهارپایان کوناگون به طور اعم ۲ بار در آیات ۲۶ سوره مبارکه

الذاریات و ۶۹ سوره هود به طور اختصاصی از گوشت گوساله نام برده است. آیات مذکور اشاره به پذیرایی حضرت

ابراهیم (ع) از میهمانان خود به وسیله می کباب تهیه شده از گوشت گوساله چاق، دارد. این موضوع خود می تواند

نوعی مزیت برای این نوع گوشت به شمار رود.

اما مهم ترین گوشت هایی که در روایات به عنوان گوشت های حلال معرفی شده اند، گوشت های گاو، کوسفند و

شتر می باشند. همچنین گوشت سایر حیواناتی که دنده نباشند، نیز حلال شمرده شده اند.

امام صادق (ع) در ذیل حدیثی مفصل، در مورد خوردنی های حلال و حرام، گوشت های حلال را شامل

گوشت حیوانات اهلی و نیز گوشت حیوانات غیر دنده دانسته اند:

«... و اما تأکل من أكله من بحوم الحيوان فلعوم البقر والنعم والابل وما تأكل من بحوم الوحش وكل ما ليس له

ناب ولا مخلب...» (مسدرك الوسائل ج ۶ ص ۳۶۱: ۱۴۰۸ ق؛ دعائم الاسلام: ج ۲ ص ۱۲۲:

۱۳۸۵ ق؛ تحف العقول: ۳۳۷: ۱۴۰۴ ق)

«... اما آن دسته از گوشت های حیوانات که خوردن آنها حلال است شامل گوشت گاو، کوسفند و شتر است و نیز آن دسته از گوشت های حیوانات وحشی که دارای دندان تیز و چنگال نباشند، حلال است...».

امام رضا (ع) نیز در پاسخ شخصی که به مصرف گوشت کوسفند اشکالی وارد کرده بود، فرمودند: «لو علم الله شيئاً أكرم من الضأن لفدى به اسما عيل.» (حلیه المتقین: ص ۳۳۷: ۱۳۷۲؛ الکافی: ج ۳ ص ۱۸۹: ۱۳۶۵ ش)

«اگر خداوند، گوشتی بهتر از گوشت کوسفند می دانست، فدیة اسما عیل (ع) را کوسفند قرار نمی داد.»

بمختمین در روایات متعددی از خوردن گوشت اللغ، اسب و قاطر نبی شده است که البته این نبی با عنایت به تصریح به حکم کراهت در اخبار دیگر و نیز وجود روایات مخالف در این باب، ظهور در کراهت گوشت این حیوانات دارند حرمت در برخی روایات، ائمه اطهار (ع) ضمن بر شمردن حیوانات حلال گوشت، به علت حلیت نیز تصریح نموده اند؛ مثلاً در صحیح محمد بن سنان از امام رضا (ع) منقول است: «واصل الله - تبارک و تعالی - بحوم البقر والابل والغنم لكسرتها وامكان وجودها...» (وسائل الشیعه: ج ۱۷ ص ۳۴: ۱۴۰۹ ق؛ علل الشرایع: ج ۱ ص ۵۶۱ و ج ۴ ص ۵۶۳: ۱۴۰۹ ق؛ عیون اخبار الرضا: ج ۳ ص ۹۷: ۱۳۷۸ ق)

«خداوند متعال مصرف گوشت گاو، شتر و کوسفند را به خاطر فراوانی آنها و سهولت دسترسی به آنها حلال کرده است.»

^۱ - جهت مشاهده روایات. رج: علل الشرائع: ج ۱ ص ۵۶۱ و ج ۴ ص ۵۶۳: ۱۴۰۹ ق؛ عیون اخبار الرضا (ع): ج ۲ ص ۹۷: ۱۳۷۸ ق و وسائل شیعه ج ۱۷ ص ۱۹۷: ۱۴۰۹ ق.

حیوانات حرام گوشت

به طور کلی هر حیوان درنده ای که دارای دندان تیز و یا چنگال باشد، در شرع مقدس اسلام، حرام گوشت اعلام شده است. موید ادعای فوق روایات وارده از پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) در این خصوص می باشند. تقریباً همه روایات این باب، تعبیر یکسانی داشته تا جایی که به صورت یک قاعده کلی تحت عنوان «کل ذمی ناب من السباع و مخلب من الطیر حرام» قابل استناد می باشند. مفهوم قاعده فوق که عیناً در کلمات معصومین (ع) به کار رفته چنین است: «هر حیوان و پرندۀ ای که واجد دندان تیز و چنگال باشد، حرام است.» (وسائل الشیعه: ج ۱۷ ص ۵۱؛ ۱۴۰۹: ۱۴۰۹؛ الکافی: ج ۶ ص ۲۴۴، ۱۳۶۵؛ الحضال: ج ۶ ص ۶۰۹؛ ۱۴۰۳: ۱۴۰۳؛ عیون اخبار الرضا: ج ۲ ص ۱۲۶؛ ۱۳۷۸: ۱۳۷۸؛ مستدرک الوسائل: ج ۱۶ ص ۳۶۱؛ ۱۴۰۸: ۱۴۰۸) از سوی دیگر، ۱۳ دسته از حیوانات که در روایات به نام «مسخ» (به معنای حیوانات منخ شده) موسوم اند، مصرف گوشتشان حرام شده است: «عن علی ابن احمد... عن جعفر بن محمد، عن آباء عن علی بن ابی طالب (علیه السلام) قال: سألت رسول الله (ص) عن المسوخ، قال: هم ثلاثة عشر: الفیل والدب و الخنزیر و القرد و البحریت و الضب و الوطوط و الدعموص و العقب و العنكبوت و الارنب و السیل و الزهره.»

به سند معتبر از حضرت علی (ع) روایت شده: «حضرت پیامبر اکرم (ص) فرمودند: حیوانات مسخ شده، ۱۳ حیوان و عبارتند از: فیل، خرس، خوک، میمون، مارماهی، سوسمار، شب پره، کرم سیاه، عقرب، عنکبوت، خرگوش، سهیل و زهره (نام دو حیوان دریایی)

فتاوی‌ای مراجع تقلید

به طور کلی مراجع عظام تقلید باتأسی از آیات قرآن کریم و احادیث معصومین (ع) در هنگام بیان احکام حیوانات حلال گوشت و حرام گوشت، عموماً خوردن گوشت حیوانات اهلی را حلال می‌دانند. (رساله توضیح المسائل نه مرجع: ص ۱۴۶۸ به بعد: ۱۳۸۶ ش) در مقابل، مصرف گوشت حیوانات دنده راکه دارای چنگال و دندان تیز می‌باشند تحریم نموده اند (همان)

به نظری رسد مثلاً حکم فوق که ظاهراً مورد اجماع تمام فقهای عظام شیعه می‌باشد، همان قاعده «کل ذمی ناب من السباع و مخلب من الطیر حرام». بوده که قبلاً به آن اشاره نمودیم. البته برخی از حیوانات با وجود اهلی بودن از عموم «حکم حلیت گوشت حیوانات اهلی» خارج شده اند. مثلاً تمام مراجع خوردن گوشت اسب، الاغ و قاطر را با وجود اهلی بودن، مکروه دانسته اند. (همان)

حضرت آیت ا... فاضل لنگرانی (ره) ضمن توجه به معیارهای یادشده، حیوانات حرام گوشت را شامل

موارد ذیل می‌دانند:

۱- حیوانات نجس مانند سگ و خوک

۲- حیوانات درنده که معمولاً نیش و چنگال دارند مانند شیر، پلنگ، یوزپلنگ، گرگ، کفتار، شغال و روباه.

۳- حیوانات مسخ شده مانند فیل، خرس، بوزینه و خرگوش.

۴- حیوانات ریز و حشرات مانند موش، سوسمار، مار، مارمولک، عقرب، سوسک، زنبور، مور، مکس، پشه و

انواع کرم ها. (همان)

گوشت ماهی

یکی از گوشت‌های حلال و با خواص فراوان گوشت ماهی است که به تعبیر قرآن کریم قدرت خداوند متعال

آن را در اختیار بشر قرار داده است: «و هو الذی سخر البحر لنا کلوا منه بحا طریاً.» (نحل: ۱۴؛ فاطر: ۱۲) «خداوند

کسی است که دریا را برای شما تسخیر کرد تا از آنها گوشت تازه بخورید.»

از دیدگاه برخی مفسران تعبیر «مخاطریاً» به معنای گوشت تازه که در این آیه و آیات دیگری نیز به کار رفته، اشاره
پر معنایی به فواید تغذیه به چنین گوشت ها در برابر گوشت های کهنه، کنسرو و امثال آن است (تفسیر نمونه ج ۱۸
ص ۲۰۶).

در مجموع واژه «حوت» به معنای ماهی، با ۳ اشتقاق، ۵ بار در قرآن مجید آمده و در آیات ۶۱ و ۶۳ سوره کهف از
گوشت ماهی به عنوان غذای حضرت موسی (ع) و راهنایش حضرت خضر (ع) یاد شده است. (المعجم
المفهرس: ص ۹۷: ۱۳۷۴ ش) این موضوع خود می تواند نشانه ی اهمیت آن گوشت باشد.
در احادیث اسلامی ماهی ها به دو قسم فلس دار و بدون فلس تفکیک شده اند و تنها مصرف قسم اول حلال
شمرده شده اند: محمد بن علی بن الحسین قال: قال الصادق (علیه السلام): «کل من السمک ما کان له فلس و
لا تأکل منه ما لیس له فلس» (وسائل الشیعه ج ۱۷: صص ۶۲-۶۱-۶۰: ۱۴۰۹ق؛ الحضال ج ۲: ص ۶۰۹: ۱۴۰۳ق
محمد بن علی بن حسین از امام صادق (ع) نقل می کند که ایشان فرمودند: «از ماهی ها، آن قسم را که فلس دارند
بخور و آنچه را که فاقد فلس است، مخور»

فتاویٰ مراجع

مشهور مراجع شیعه، حکم حلیت گوشت ماهیان را متوقف بر دو شرط ذیل دانسته اند:

۱- فلس دار بودن ماهیان

۲- زنده گرفته شدن ماهی از آب

قبل از شرح هر یک از شرایط فوق، ذکر این نکته ضروری است که دو شرط مذکور بایستی توأماً موجود باشند:

۱- فلس دار بودن: از میان مراجع معاصر، حضرت آیت ا... بهجت، «فلس» را همان پولک های موجود بر

پوست ماهی می دانند (رساله نه مرجع: ص ۱۴۶۳: ۱۳۸۶) از دیدگاه حضرت آیت ا... مکارم شیرازی و

مطهری، تعداد و اندازه فلس ها مهم نیست. حضرت آیت ا... سیستانی، همچون سایر مراجع، حلیت ماهی را منوط

به فلس دار بودن در اصل خلقت دانسته اند هر چند از جهت عارضی، فلس از آن جدا شده باشد. (همان)

بنابراین ماهیان فلس دار حلال و ماهیان فاقد فلس حرام می باشند و تمام مراجع معاصر شیعه بر این حکم اتفاق نظر

دارند. البته حضرت آیت ا... مطهری ماهیان دارای فلس های ذره بینی را که فلس ها ظاهر آرویت نمی شود،

حلال دانسته اند و لیکن حضرت آیت ا... مکارم، فلس های ذره بینی را جهت حلیت کافی ندانسته اند. (همان)

۲- زنده گرفته شدن ماهی از آب: دومین شرط تعلق حکم حلیت به ماهیان، از دیدگاه فقهایی عظام آن است که به صورت زنده از آب صید شوند. بنابراین خوردن ماهیانی که به صورت مرده از آب گرفته شده اند، حتی اگر واجد فلس باشند، حرام است و ظاهراً در این حکم بیچ گونه اختلاف نظری در بین اقوال مراجع معاصر وجود ندارد. همچنین ماهیان مرده موجود در بازار مسلمانان، در صورتی که معلوم نباشند زنده از آب گرفته شده اند یا خیر حلال است ولی مصرف ماهیان با توصیف فوق الذکر در صورتی که از بازار غیر مسلمانان تهیه شوند، حرام است. (همان: صص ۱۴۶۵-۱۴۶۴)

حضرت آیت‌الله فاضل لنگرانی (ره) خوردن سایر حیوانات آبی، همچون نهنگ، خرچنگ، قورباغه و امثال اینها را حرام می‌دانند. (همان: ص ۱۴۶۷)

گوشت پرندگان

در مورد اهمیت گوشت پرندگان در اسلام تأکید فراوانی شده است، تا آنجا که خداوند متعال آن را به عنوان غذای گروهی از بهشتیان که همان «سابقون» در ایمان هستند، معرفی نموده است: «... و لحم طیر مما یشهون» (واقعه: ۲۱). ظاهراً این قول خداوند متعال خود می تواند نشانه‌ی ارزشمندی گوشت پرندگان نسبت به سایر گوشت‌ها باشد، همان گونه که امام صادق (ع) در پاسخ سوالی از ایشان در مورد بهترین غذا در دنیا و آخرت، با استناد به آیه‌ی فوق فرمودند: «... اللحم. أما تسمع قول الله - تبارک و تعالی - : «و لحم طیر مما یشهون» (بخار الانوار: ج ۶ ص ۶۰: ۱۴۰۴)

«[بهترین غذا در دنیا و بهشت] گوشت [پرندگان] است؛ مگر این سخن خداوند متعال را شنیده‌ای که فرمود: «برای بهشتیان از گوشت پرندگان، هر چه را که میل داشته باشند، هست.»

مستفاد از روایات معصومین (ع) در این باب قاعده «کل ذمی ناب من السباع و مخلب من الطیر حرام» می باشد. (وسائل الشیعه ج ۱۷ ص ۵۱: ۱۴۰۹؛ الکافی ج ۶ ص ۲۴۴: ۱۳۶۵؛ الحضال ج ۶ ص ۶۰۹:

۱۴۰۳؛ عیون اخبار الرضا ج ۱۷ ص ۵۱: ۱۴۰۹).

منطوق قاعده مزبور دلالت بر حرمت گوشت پرندگان دارای چنگال و دهنده داشته و مفهوم مخالف قاعده
حلیت گوشت پرندگان فاقد چنگال می باشد. همچنین برخی روایات، دارابودن چینه دان یا سگدان را به عنوان
مشخصه حلیت گوشت پرندگان اعلام می نمایند: «... عن الاعمش عن علی (علیه السلام) قال: تشرهوا عن اکل
الطیر الذی لیست له قانصه ولا حوصله» «اعمش: از حضرت علی (ع) نقل کرده که ایشان فرمودند: «از خوردن
گوشت هر پرنده ای که چینه دان و سگدان ندارند، دوری کنید.» مفهوم مخالف این روایت، دلالت بر مقصود ما
دارد. (وسائل الشیعه ج ۱۷: صص ۹۵ و ۱۲۴؛ ۱۴۰۹ق؛ انحصال: صص ۱۵ و ۳۰ و ۶۳: ۱۴۰۳ق)

علاوه بر این پاره ای از روایات، ملاک دیگری در این زمینه ارائه می دهند؛ بدین گونه که گوشت پرندگانی را که در
هنگام پرواز بالهای خود بیشتر حرکت می دهند، حلال و پرندگانی که در زمان پرواز بالهای خود را بیشتر صاف نگه می
دارند، حرام گوشت می باشند:

در صحیح زرارہ آمدہ است:

«... عن زرارہ انه سأل ابا جعفر (ع) عما یوکل من الطیر؟ قال: کل ما دف ولا تأکل ما صفت» (الخصال:

ص ۶۳۰: ۱۴۰۹ق؛ الکافی: ج ۶ ص ۲۴۶: ۱۳۶۵ش؛ وسائل الشیعہ: ج ۱۷: ص ۱۲۴: ۱۴۰۹ق)

زرارہ نقل میکند کہ از امام صادق (ع) در مورد گوشت پرندگان سوال کردم، ایشان فرمودند: هر پرندہ ای را کہ در هنگام پرواز بالایش را [بیشتر] حرکت می دهد بخور و هر پرندہ ای کہ بالایش را صاف نگه می دارد، نخور»
روایات متعددی باین معنی مشابہ تعبیر فوق از معصومین (ع) نقل شده کہ وقت در آنها، مارا بہ قاعدہ دیگری با عنوان «یحرم من الطیر یا یصف منہ غالباً و یکل ما یدف غالباً»، منمونه می سازد. مفهوم این قاعدہ همان است کہ قبلاً بدان اشارہ کردیم.

فتاویٰ مراجع تقلید

اساساً در مورد حلیت یا حرمت گوشت پرندگان، ملاکات مشکی - کہ ظاهراً برگرفته از سنت می باشد - از سوی مراجع عظام ارائه گردیده است؛ بہ طوری کہ با ملاحظہ فتاویٰ ایشان در کلیات، اختلاف نظر چندانی مشاہدہ نمی شود و صرفاً در برخی مصادیق، اقوال علماء متفاوت می باشد.

از دیدگاه مراجع تقلید مشهور و معاصر، پرندگان حلال گوشت بایستی عموماً واجد شرایط سه گانه ذیل باشند:

۱- فقدان چنگال و دنده نبودن: بر این اساس گوشت پرندگانی، همچون انواع کبوترها، گبک و اقسام کبچکها حلال می باشد ولی پرندگانی نظیر عقاب، شاپین، باز، کرکس و... که دارای چنگال و دنده می باشند، حرام گوشت اند.

(رساله توضیح المسائل نه مرجع: صص ۱۴۶۸-۱۴۶۷: ۱۳۸۶ ش) استناداً در مورد حکم خوردن گوشت هیدو

پرستو، علی رغم دنده نبودن این دو پرنده، نظریات متفاوتی از سوی مراجع عظام بیان شده است.^۱

۲- بال زدن فراوان در هنگام پرواز: معیار دوم در واقع ترجمه همان قاعده «یحرّم من الطیر یا یصف منه غالباً و

یحلّ ما یدف غالباً» می باشد، بدین معنا که پرندگانی که در هنگام پرواز، مدت زمان کمتری بال می زنند و مدت

بیشتری بالهای خود را صاف نگه می دارند، حرام گوشت می باشند و پرندگانی که در زمان پرواز، حالت بال

زدنشان بیشتر از حالت نگهداشتن بالهایشان می باشد مانند انواع کبوترها، قمری، گبک و... حلال می باشند

(رساله توضیح المسائل نه مرجع: صص ۱۴۷۰-۱۴۶۹: ۱۳۸۶ ش)

^۱ - حضرت امام خمینی (ره)، بهجت، سیستانی و تبریزی خوردن گوشت پرستو و هدهد را مکروه دانسته اند. حضرت آیت ا... مکارم شیرازی و نوری همدانی، کراهت را منحصر به هدهد دانسته اند. حضرت آیت ا... صافی گلپایگانی، احتیاط را در اجتناب از خوردن گوشت هدهد دانسته اند ولی حضرت آیت ا... فاضل لنکرانی (ره) قائل به اجتناب از خوردن گوشت هر دو پرنده هستند بنابر احتیاط واجب. (همان)

۳- داشتن سنگدان یا چینه‌دان یا خارپشت‌پا: بنابراین پرندگان که بیچ یک از این ویژگی‌ها را نداشته باشند، حرام گوشت می‌باشند. البته حضرت آیت... سیستانی به خصوصیات سه‌گانه مذکور، قید «پردار بودن» را نیز اضافه نموده اند. لذا طبق فتوای ایشان، حیواناتی، همچون خفاش که پرواز می‌کنند ولی فاقد پر می‌باشند، حرام گوشت هستند.

(همان: ص ۱۴۶۹)

چنانکه ملاحظه می‌شود، ملاکات سه‌گانه ارائه شده در خصوص حلیت پرندگان از سوی مراجع تقلید، دقیقاً منطبق با معیارهای مطرح شده در روایات این باب است که قبلاً ذکر نمودیم.

مواد گوشتی بسته‌بندی شده

به طور کلی خوردن تمام مواد غذایی بسته‌بندی شده اعم از مواد گوشتی و غیرگوشتی چنانچه از بازار مسلمانان تهیه شوند، حلال می‌باشد ولی در مورد مواد غذایی وارده از کشورهای خارجی غیرمسلمان، چنانچه این غذاها، مشتمل بر مواد گوشتی باشند، مشهور فقهاء و مراجع تقلید، حکم به حرمت خوردن اینگونه مواد غذایی داده اند. ظاهراً بنامی صدور این حکم، اوله وارده از معصومین (ع) درباره نسی از خوردن ذبیحه غیرمسلمان می‌باشد که دلیل نسی مزبور نیز عدم احراز ترکیه می‌باشد. بنابراین استفاده از غذاهای گوشتی بسته‌بندی شده و وارداتی، همچون سویس، همبرگر، کالباس و... با

فرض اینکه فنج شرعی احراز نشود، جایز نمی باشد، اگر چه علم به تهیه آنها از حیوانات حلال گوشت داشته باشیم. ظاهراً حکم مذکور مورد اتفاق غالب مراجع شیعه می باشد. (مسائل جدید از دیدگاه علماء و مراجع تقلید: ج ۳ و ۴: ص ۱۵۵: ۱۳۸۶ ش) اما در مورد مصرف کنسروهای ماهی - همانگونه که قبلاً اشاره شد - با توجه به اینکه از دیدگاه مراجع عظام، ملاک در حلیت گوشت ماهی، فلس دار بودن آن است، فتاوی ایشانی مختلف است: برخی، همچون حضرات آیات... مکارم شیرازی، سیستانی و صفائی گلپایگانی، خوردن آنها را صرفاً در صورتی که از بازار مسلمانان تهیه شده باشد، حلال می دانند. حضرت آیت... تبریزی استفاده از کنسروهای ماهی را مطلقاً منوط به احراز فلس دار بودن دانسته اند. حضرت آیت... بخت حکم جواز را مشروط به «احتمال» فلس دار بودن و نیز اخبار فروشنده مسلمان می دانند و بالاخره حضرت آیت... فاضل لنکرانی (ره) لزوم تحقیق در خصوص فلس دار بودن را متذکر شده اند. (همان، صص: ۱۵۸-۱۵۷)

در مجموع می توان گفت در خصوص ماهیان بسته بندی وارداتی از کشورهای غیر مسلمان نیز، همچون سایر مواد گوشتی، اکثریت مراجع تقلید با فرض محرز نبودن فلس قائل به حرمت می باشند و در این حکم تقریباً اختلافی در فتاوی ایشانی وجود ندارد. صرفاً حضرت آیت... مطهری خوردن کنسروهای ماهی را حتی اگر از بلاد کفر وارد شود، حلال می دانند (رساله توضیح المسائل نه مرجع: ص ۱۴۳۶: ۱۳۸۶ ش)

گوشت مردار (میتة) و خون

از نظر لغوی، مردار (میتة) به حیوانی گویند که خود به خود مرده باشد. (مجمع البحرین: ص ۶۰۸) ولی در اصطلاح شرعی میتة بر هر حیوانی که ذبح شرعی نشده، اطلاق می‌گردد و این مفهوم در کتاب مفردات راغب اصفهانی چنین بیان شده است: «المیتة من الحيوان ما زال روحه بغیر تدکيه»

(مفردات الفاظ القرآن فی غریب القرآن: ص ۳۴۷: ۱۳۶۲ ش) میتة حیوانی است که بدون تدکيه، روحش از او جدا شده باشد. خداوند متعال از غذاهای پاکیزه و حلال با عنوان «طیبات» یاد کرده و امر به خوردن آنها نموده و در مقابل از میتة، خون و گوشت خوک نهی فرموده است:

«يا ايها الذين آمنوا كلوا من طيبات ما رزقناكم... انما حرم عليكم الميتة والدم و لحم الخنزير» (بقره: ۱۷۲)

و (۱۷۳) ای کسانی که ایمان آورده اید از غذاهای پاکیزه ای که روزی شما قرار داده ایم بخورید... خداوند تنها

گوشت مردار و خون و گوشت خوک را بر شما حرام کرده است.

امام صادق (ع) علت حرمت مردار را چنین بیان فرموده اند:

«والمیتة قد جمد فیها الدم وتراجح الی بدنہا فلمہما ثقیل غیر مرئی ء لانہما یوکل لکمہما» (بخاری الانوار ج ۵: ۶۵:

ص ۱۶۲: ۱۴۰۴ق) «در مردار خونہا منجم می شوند، آن خونہا در بدن مردار می مانند و خارج نمی شوند، بنابراین گوشت مردار ثقیل و غیر کوار است، زیرا مردار چریمی است کہ گوشت آن را باخوش می خوردند. در اسلام خوردن خون نیز مطلقاً حرام است، خواه خون مردار باشد، خواه خون حیوانی کہ بہ طریق شرعی، ذبح شدہ باشد. بہ نظر می رسد علت حرمت خوردن آن نیز بہ خاطر مضرات جسمی و روانی آن باشد، چنانکہ امام صادق (ع) در تحلیل علت حرمت، بہ ہر دو جنبہ زیان آن اشارہ می فرمایند:

«... قال: فلم حرم الدم المسفوح؟ قال لانه یورث القساوہ ویسلب الفواد رحمۃ ویعض البدن ویغیر اللون

و اکثر ما یصیب الانسان الجذام یكون من اكل الدم.» (بخاری الانوار ج ۵: ۶۲: ۱۴۰۴ق)

شخصی از آن حضرت پرسید، چرا خداوند خوردن خون را حرام نمود؟ حضرت فرمودند: برای آنکہ خوردن خون باعث قساوت قلب و رفتن مهر و عاطفہ است و نیز برای آن است کہ خون خواری سبب تعفن بدن و تغییر رنگ چہرہ و پوست انسان است و بسیاری از مبتلایان بہ بیماری جذام، بہ واسطہ خوردن خون بہ آن مبتلا شدہ اند.

گوشت خوگ

در میان گوشت های حرام، گوشت خوک در نظر شارع مقدس اسلام به عنوان منفورترین گوشت معرفی شده است، تا آنجا که در آیات متعددی از قرآن کریم صریحاً حکم به تحریم مصرف آن شده است. (بقره ۱۷۲، ۱۷۳: مائده ۳؛ انعام ۱۴۵).

خوک حیوانی پلید، کثیف، شهوترانی، حریص و پرخور است که از نجاست و حتی فضولات خود و سایر خوکها تغذیه می کند. با توجه به ویژگی های مزبور و زیان های جسمی و روحی، مصرف گوشت خوک، حرام شده است چنانکه امام رضا (ع) در ذیل حدیثی یکی از جهات حرمت را، خوردن اشیاء پلید و کثیف بوسیله این حیوان و همچنین وجود معاند و زیان های بسیاری که در خون این حیوان می باشد. معرفی می کنند. (وسائل الشیعه ج ۱۶ ص ۳۷۸:

۱۴۰۹ق؛ علل الشرائع ج ۴ ص ۴۸۴: ۱۴۰۹ق؛ عیون اخبار الرضا ج ۲ ص ۹۴: ۱۳۷۸ق)

مطالعات دانشمندان بعد از قرن هجدهم این حیوان و پیدا کردن چندین نوع میکروب در گوشت این حیوان که موجب امراض مختلفی همچون لادری، اسهال خونی، فلج شدن عضلات تنفسی و... یک نوع معجزه قرآنی است که از قرن هجدهم قبل خوردن گوشت خوک را حرام فرموده است. (مبانی تغذیه: صص ۱۱۳-۱۱۰: ۱۳۸۱ش)

مواد غذایی گیاهی حلال

در اسلام کلیه مواد غذایی گیاهی که استعمال آنها مضر به سلامت انسان نباشد، حلال می باشد و لذا بیشترین موارد
حلیت به مواد غذایی گیاهی اختصاص دارد. در قرآن کریم حدود ۴۹ بار از رویش گیاهان غلات، وجود میوه ها به طور
عام و خاص به عنوان نعمتی از نعمت های غذایی با تشاکیاهی و مناسب برای سلامت انسان یاد شده است.
(تغذیه در قرآن، ص ۴۵: تغذیه از دیدگاه اسلام و دانش پزشکی: ص ۳۰: ۱۳۸۴ ش)، همچنین به جز آیاتی که
موضوع میوه به طور کلی در آن ها مطرح شده، در قرآن کریم آیات دیگری نیز وجود دارد که به میوه های خاص، همچون
انگور، خرما، انجیر و... به عنوان خیر و عنایتی از جانب پروردگار برای انسانها اشاره شده است.
در کتاب ارزشمند «تحف العقول» در روایتی مهم به نقل از امام صادق (ع) به تفصیل مواد غذایی حلال ذکر
شده است. ایشان به طور کلی مواد غذایی حلال با تشاکیاهی را شامل سه گروه به شرح ذیل می دانند:
«... صنف منها جمیع الحب کله من المحطه والشعیر والارزوا المحمص و غیر ذلک من صنوف الحب و
صنوف الساسم و غیرها کل شیء من الحب ما یکون فیہ غذاء الانسان فی بدنه و قوته فحلال اکلہ و کلی شیء یکون فیہ
المضره علی الانسان فی بدنه فحرام اکلہ، الا فی حال الضروره.»

دسته اول: شامل غلاتی مثل گندم، جو، برنج، عدس و سایر حبوباتی که جزء مواد غذایی و موجب قوت بدن است، مصرف آن حلال است. و هر نوع حبوباتی که موجب مسمومیت بوده و به طور کلی هر چیزی که برای بدن انسان مضر است مصرف آن حرام است به جز در مواقع اضطراری»

«والضنف الثانی ما أخرجت الارض من جمیع صنوف الثمار کلها ما یکون فیہ غذاء الانسان و منفعه له و قوه به فحلال أکله، و ما کان فیہ المضره علی الانسان فی أکله فحرام أکله.»

دسته دوم: از گیاهان زینتی حلال، شامل تمام میوه های است که جزء مواد غذایی و موجب منفعت و قوت بدن است. اما هر یک از گیاهان این دسته، اگر برای بدن مضر باشند، خوردنش حرام است.

«والضنف الثالث جمیع صنوف البقول و النبات و کل شیء تبنت من البقول کلها ما فیہ منافع الانسان و غذاء له فحلال أکله و ما کان من صنوف البقول ما فیہ المضره علی الانسان فی أکله نظیر بقول السموم القاتله و النظیر الدفلی و غیر ذلک من صنوف السم القاتل فحرام أکله...» (تحف العقول: ص ۳۳۷: ۱۴۰۴ق؛ وسائل

الشیعه ج ۱۷: صص ۶۲-۶۱: ۱۴۰۹ق)

دسته سوم: از مواد غذایی گیاهی حلال شامل انواع سبزیجات [مانند کاسنی، هویج، کلم و...] که قابل خوردن و موجب سلامت انسان می باشد ولی خوردن برخی از سبزیجات که برای انسان ضرر دارند مانند سبزیجات دارای سموم کشنده، همچون خرزهره و... حرام است.

چنانکه ملاحظه می شود منطوق روایت مذکور دلالت بر حلیت کلیه مواد غذایی باشتا گیاهی که قابل خوردن و مفید برای سلامتی انسان باشد دارد. این یک حکم عام است و صرفاً گیاهان سمی و مضر به سلامت انسان از تحت این عموم خارج شده است.

البته از دیدگاه اسلام علت حلیت مواد غذایی حیوانی نیز همان حفظ سلامت جسم و روان انسان بوده، همچنانکه غذاهای حرام نیز صرفاً به خاطر معاسد و زیبایی که برای انسان دارند حرام شده اند و ائمه اطهار (ع) نیز این نکته مهم را در ضمن روایاتی متذکر شده اند. به عنوان مثال امام رضا (ع) در حدیثی زیبا و پر مغز در مورد علت حلیت و حرمت خوردن آنها و آشامیدنهای مختلف چنین فرمودند: «ان الله - تبارک و تعالی - لم یح أکلا ولا شرباً الا لافیه المنفعه و الصلاح ولم یحرم الا لافیه الضرر و التلف و الفساد، فکل نافع مقو للجسم فیه قوه للبدن فهو حلال» (مستدرک الوسائل):

ج ۳: ۱۰۳: ۱۴۰۸ (ق)

خداوند تبارک و تعالی - بیچ خوردنی و یا نوشیدنی را مباح نکرده مگر آنکه در آن منفعت و صلاحی بوده و بیچ غذایی را حرام نکرده مگر آنکه در آن تلف و فساد [زیانی] بوده است. پس هر [غذایی] سودمند و مقوی برای جسم که موجب تقویت بدن است، حلال شده است.

لبنیات

در قرآن کریم واژه «لبن» (به معنای شیر) ۲ بار و در آیات ۶۷ و ۷۳ سوره مبارکه نحل و ۱۵ سوره محمد (ص) به کار رفته است. و آیات متعدد دیگری نیز به طور غیر مستقیم از این غذای حلال و ارزشمند به عظمت یاد نموده است. (مومنون ۲۱؛ یس ۷۳؛ نحل ۵).

از دیدگاه سنت نیز در میان مواد غذایی، شیر جایگاه ممتازی داشته و از برترین غذاها و نوشیدنیهای حلال محسوب می شود، چنانکه در حدیث نبوی آمده است: «سید الاشربة اللبن» (مسند رک الوسائل: ج ۱۶: ص ۳۷۳: ۱۴۰۸)

ق

«سرور نوشیدنیها، شیر است»

به طور کلی شیر و سایر فرآورده های حیوانی متعلق به حیوانات حلال گوشت، حلال می باشد و لیکن شیر گاو نسبت به شیر سایر حیوانات برتری داشته و معصومین (ع) مصرف آن را در ضمن روایات فراوانی توصیه نموده اند به عنوان نمونه پیامبر اکرم (ص) در این زمینه می فرمایند: «علیکم بالبان البقر فانها تخلص من کل الشجر» (وسائل الشیعه: ج ۱۷ ص ۸۶: ۱۴۰۹ق؛ الکافی: ج ۶ ص ۳۳۷: ۳۶۵: ۱۳۶۵ش؛ المحاسن: ص ۴۹۳: ۱۳۷۱ش؛ مستدرک الوسائل: ج ۱۶: ص ۳۷۵: ۱۴۰۸ق)

در مورد مصرف سایر فرآورده های لبنی مانند ماست، پنیر و... که همگی از مشتقات شیر می باشند در کتب روایی موجود، روایات فراوانی از معصومین (ع) نقل شده است که به جهت رعایت اختصار، تنها به ذکر دو روایت به تناسب بحث، اکتفا می شود:

روایت اول: ... عن النبی (ص) «کلوا البجین فانه یذهب النعاس و یمضم الطعام» (مستدرک الوسائل: ج ۱۶ ص ۳۷۶: ۱۴۰۸ق؛ مکارم الاخلاق: ص ۱۸۹: ۱۴۱۲ق)

پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «پنیر بخورید زیرا حالت خواب آلودگی را از بین می برد و موجب راحتی، مضمم غذایی شود.»

^۱ - برای ملاحظه بیشتر روایات رج: وسائل الشیعه: ج ۱۷ ص ۸۶: ۱۴۰۹ق؛ الکافی: ج ۶ ص ۳۳۷ به بعد؛ المحاسن: صص ۴۹۶-۴۹۳: (ش ۱۳۷۱)

روایت دوم: ... عن ابی الحسن (ع): «اذا ضعف المسلم فیاکل اللحم بالبن فان الله جعل القوه فیما»

(تحف العقول: ص ۱۰۱) حضرت علی (ع) فرمودند: «هرگاه مسلمانی دچار ضعف بدنی شد، باید گوشت (یا

کباب) را همراه با ماست بخورد زیرا خداوند در آن دو، نیرومندی را قرار داده است.

نوشیدنی های حلال

بدون تردید نوشیدنیها به ویژه آب، نقش مهمی در زندگی و توانایی انسان دارد. خداوند متعال ضمن اشاره با ارزش حیاتی آب، آنرا نشان زندگی برای همه موجودات زنده معرفی می نماید: «و جعلنا من الماء کل شیء حی» (انبیاء، ۳۰) «همه چیز را از آب زنده قرار دادیم»

با وجود اینکه نوشیدنیهای حلال گوناگونی در صحنه زندگی ما وجود دارد، هیچکدام از آنها نمی توانند به طور مطلق جانشین آب شوند و آب، بهترین و مهم ترین نوشیدنی است چنانکه رسول اکرم (ص) در این باره می فرمایند: «سید الأشربه فی الدنیا و الآخرة الماء» (بخار الانوار ج ۲ ص ۶۲: ۲۹۳: ۱۴۰۴ق) «سرور نوشیدنیها در دنیا و آخرت آب است.» از دیدگاه اسلام تمام نوشابه ها و مایعات خوراکی که مست کننده نباشد حلال می باشد و به تعبیر فنی تر، هر مایع و نوشابه ای که مصرف زیاد آن موجب تغییر و زوال قوای عقلانی نگردد، خوردن آن از نظر اسلام مجاز است ولی خوردن هر نوع نوشیدنی که مصرف مقدار زیاد آن باعث تغییر در عقل شود، حرام است، در این صورت خوردن حتی یک قطره از نوشیدنی مذکور نیز ممنوع و حرام است. در قرآن کریم واژه خمر به معنای ماده مست کننده یا نوشابه الکلی سه بار ذکر شده که به موجب این آیات خداوند متعال مصرف آنرا برای مردم، ناروا، نجس، شدیداً قابل اجتناب و در نهایت حرام کرده است. (مأده: ۹۱ و ۹۰؛ بقره: ۲۱۹) همچنین روایات فراوانی

از معصومین (ع) در حرمت مشروبات الکلی نقل شده که غالب روایات بیانگر دو حکم کلی به شرح ذیل می باشند:

۱- کل مسکر حرام: هر [نوشیدنی] مست کننده ای حرام است.

۲- ما أسکر کثیره قلیله حرام: آنچه زیاد آن مست کننده است اندک آن هم حرام است.

در روایتی از پیامبر اکرم (ص) به دو قاعده فوق، توأمان اشاره شده است:

«ایها الناس ألا ان کل مسکر حرام، ألا وما أسکر کثیره قلیله حرام» (الکافی: ج ۳ ص ۱۹۴: ۱۳۶۵ ش)

«ای مردم آگاه باشید که هر [نوشیدنی] مست کننده ای حرام است. بدانید آنچه که زیاد آن مست می کند،

اندک آن هم حرام است.»

شدت حرمت استفاده از شراب و مشروبات الکلی به حدی است که طبق فتوای مراجع تقلید تشیع، غذا

خوردن از سفره ای که در آن شراب می خوردند، حرام است هر چند که غذای موجود در آن سفره غذای حلالی

باشد. (رساله توضیح المسائل نه مرجع: ص ۱۴۷۷: ۱۳۸۶ ش)

نتیجه گیری

دین مبین اسلام به موازات توجه به سلامت جسم انسان، برای موضوع تغذیه وی نیز اهمیت فوق العاده ای قائل شده است، از این رو تمام غذاها و نوشیدنیهایی را که حلال کرده در جهت تأمین سلامت انسان بوده و همچنین هر غذایی که سلامت انسانها را به خطر اندازد، حرام و خوردن آن را ممنوع کرده است. از سوی دیگر همانگونه که غذای حلال در رشد، تعالی، سلامت و سعادت انسان تاثیر مستقیم و بسزایی دارد، غذای حرام نیز تاثیر کاملاً معکوسی بر روند سلامت جسمی و روانی انسان خواهد داشت. جسم و سینه تکامل روح است و لازمه داشتن جسم سالم، مصرف غذای حلال و سالم است. پس بر هر فردی لازم است که نسبت به تغذیه خود معرفت و شناخت لازم و کافی را کسب کند و این مهم بایستی از طریق متولیان امور فرهنگی، مبلغان و اصحاب رسانه های جمعی صورت پذیرد؛ بنابراین:

اولاً: ترویج استفاده از غذای حلال، تبیین زیانهای مادی و معنوی غذای حرام و همچنین آموزشهای لازم در مورد شناسایی غذاها و نوشیدنیهای حلال به آحاد جامعه و به خصوص قشر جوان و نوجوان از وظایف خطیر دستگاههای فرهنگی و مراکز آموزشی است.

ثانیاً: ضرورت دارد که قوه قانونگذاری کشور با بهره گیری از منابع غنی اسلامی و استعلام نظرات متخصصین مربوطه، نسبت به وضع و تدوین قوانین لازم و رفع خلأهای قانونی موجود در زمینه غذای حلال اقدام نماید.

مثلاً: دستگاه قضایی و سایر مقامات مسؤول ذی ربط ضمن مبارزه با ابعاد گسترده «پدیده حرام خواری» در داخل کشور
با اتخاذ تدابیر لازم از ورود غذاها و نوشیدنی های حرام و به خصوص مواد غذایی گوشتی به داخل کشور جلوگیری نمایند.

- ۱- برقی، محمد بن احمد خالد، (۱۳۷۱). المحاسن، مجموعه ۲ جلدی. قم: دارالکتب الاسلامیه.
- ۲- تسمی مغربی، ابوحنیفه نعمان بن محمد. (۱۳۸۵). دعائم الاسلام و ذکر الحلال و المحرام و القضايا و الاحکام عن اهل بیت رسول الله (علیهم السلام). مصر: دارالمعارف، چاپ سوم.
- ۳- حرانی، حسن بن شعبه. (۱۴۰۴ق). تحف العقول. قم: جامعه مدرسین.
- ۴- حرعالی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.

- ۵- دل پیشه، اسماعیل. (۱۳۷۹). اصول تغذیه و مواد غذایی. تهران: انتشارات مهر. چاپ سوم
- ۶- راشدی، لطیف و سعید. (۱۳۸۶). رساله توضیح المسائل نه مرجح. تهران: انتشارات صاحب الزمان.

چاپ سوم.

- ۷- شیخ صدوق. (۱۴۰۳ق). الخصال ج ۲. قم: جامعه مدرسین.
- ۸- (۱۴۰۹ق). علل الشرائع. قم: مکتب الداوری.
- ۹- (۱۳۷۸) عیون اخبار الرضا (ع) ج ۲. قم: انتشارات جهان.
- ۱۰- شیخ کلینی. (۱۳۶۵). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۱۱- عبدالباقی، محمد نواد. (۱۳۷۴). المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم. قم: انتشارت اسلامی چاپ

دوم.

۱۲- طبرسی، رضی الدین حسن بن فضل (۱۴۱۲ق). مکارم الاخلاق. قم: شریف رضی.

۱۳- طریحی، شیخ فخرالدین. (بی تا). مجمع البحرین. بیروت.

۱۴- کتبری، ه. (۱۳۸۱). مبانی تغذیه ترجمه مینوفروزانی. تهران: انتشارت مهر. چاپ، هفتم.

۱۵- محمودی، سید محسن. (۱۳۸۶). مسائل جدید از دیدگاه علماء و مراجع تقلید ج ۳ و ۴. تهران: انتشارت

صاحب الزمان. چاپ دوم.

۱۶- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق). بحار الانوار، مجموعه ۱۱۰ جلدی. بیروت: موسسه الوفاء.

۱۷- (۱۳۷۲). حلیه المتقین. تهران: انتشارت ناس. چاپ اول.

۱۸- مکارم شیرازی، ناصر. (بی تا). تفسیر نمونه، دوره ۲۷ جلدی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۱۹- نوری، محدث. (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل. قم: موسسه آل البیت.

۲۰- نوری، محمدرضا. (بی تا). تغذیه در قرآن. قم: انتشارت واقفی. چاپ اول.

